
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

ÉRTELEM ÉS UTÓPIA

— Tovább a hierarchia körül —

VARGA ZOLTÁN

Mindaz, amit, kissé talán gyűjtőszóval élve, értelemnek nevezünk, valahogy az oxigénre hasonlít. Annyiban legalábbis, hogy az égés folyamatában nem az oxigén ég el, hanem benne égnak el a dolgok, vele egyesülnek más anyagok, vagyis az oxigén nem maga az égés ugyan, de nélküle nem éghet semmi. Ugyanúgy, ahogyan értelem nélkül nem létezhet eredményes emberi tevékenység, bármire irányuljon is. Legyen akár egyéni, akár társas, azaz szervezett.

Mindaz egyébként újra csak a figyelmemet egyre inkább a rögeszme szintjén leköltő hierarchia fogalma kapcsán merül föl bennem. Azzal összefüggésben, hogy mindinkább körüljárva ezt a fogalmat, lassanként a hierarchia humanizálásának kérdése kerül felszínre. Leírásának pillanatában nyomban megütköző közbekiáltásra készítetve: Humanizálás? Hogyan? Hát a hierarchiát nem megszüntetni kellene inkább? Illetőleg a hierarchia humanizálása nem annak megszüntetésével egyenértékű? Figyelembe véve, hogy a vizsgált fogalmat mindjárt az elején nem a legrokonoszenvesebb fogalomként aposztrofáltam.

„Elvben” tehát megszüntetni lenne jó, ez végül is aligha lehet kérdéses. Csak hogy vizsgálata során elszomorítóan univerzális mivolta is igen csak megmutatkozott. Elkerülhetetlen velejárójaként mindenfajta szerveződésnek és szervezettségnek, annyira, hogy aligha lehet elválasztható egyetlen, a jövő társadalmát előrevetítő víziótól sem. Mert azt csupán minden félreértés eloszlátása kedvéért írom már ide, hogy az osztálytársadalom megszűnése csak az egyes osztályok közötti hierarchia megszűnését jelentheti, de nem az egyének közti hierarchia eltűnését is. Tekintve, hogy a hierarchia nem csupán az ősi, osztálytársadalom előtti emberi közösségek sajátja is, hanem — amint láthatjuk — az állatvilágban fellelhető társas képződményeké is egyúttal. Nem beszélve arról, hogy megszüntetése a minden szervezett tevékenységről való lemondással lenne egyértelmű.

Vagyis ennek értelmében az utópia célja is csak részleges lehet. Annak megfelelően, hogy ami leírhatatlannak bizonyul, azzal együtt kell élni valamiképpen. És elviselhetővé tenni, emberi princípiummal átítatni, humanizálni. Megfosztani az elidegenültség vonásaitól. Márpedig ebben a vonatkozásban csakis az értelem bizonyulhat ilyen emberi princípiumnak.

Amennyiben tehát a hierarchia humanizálásának feltételei után kutatunk, két szílat is kézbe kell vennünk. Közülük az egyik a múlt, vagyis az osztálytársadalom előtti „természetes”, még el nem idegenült, de persze cseppet sem „humánus” állapot felé mutat, azt a helyzetet jelöli, amikor az egyénnek a hierarchiában elfoglalt helyét még annak személyes tulajdonságai, egyéni adottságai határozták meg. Míg a másik — elméletben legalábbis, vagy talán jámbor óhajként csupán — a jövő felé mutat, olyan állapot felé, amelyben majd ezek közül az egyéni adottságok közül elsősorban a leginkább emberi tulajdonság, a szellemiség tölti be a szelektáló szerepet. Mintegy abból a tényből logikusan adódva, hogy a tudomány és a technika fejlődése folytán az állatvilágban és a kezdetleges emberi közösségekben még döntő jelentőségű testi erő máris sokban háttérbe szorult; pl. a termelő munkában mind kisebb a jelentősége, hogy a genetikusan Czeizel Endre szemléletes példájával éljünk, egy soktonnányi teher megmozgatására képes daru teljesítménye szempontjából a darukezelő testi ereje, ötven- vagy százszázalós testsúlya teljességgel közömbös. Ezt a máris létező állapotot mellesleg a sport jelensége is érdekes módon aláhúzza még, pusztán létezésével is arra utalva, hogy az ember testi teljesítőképességének kifejezésre juttatásához és az így létrejövő sajátos külön hierarchia felmutatásához napjainkban egyre inkább az emberi tevékenységnek egy specifikus területe szükséges már, vagyis ami egykor alapvető életfenntartó tényezőnek számított, korunkban már sokban szórakozásnak és szórakoztatásnak számít, illetve egészséget fenntartó szerepet kapott. Holmi, az „emberi totalitásra” elvontan tekintő szemlélet tükrében ez persze nem feltétlenül öröndetes, de ugyanakkor logikus fejleménye egy elkülönülési folyamatnak, amelynek igazi buktatója azonban nem is itt mutatkozik, hanem inkább ott, hogy a fizikai erő háttérbe szorulása nem jelenti egyben az erőszak háttérbe szorulását is. Vagyis az erőszak „átszemlélésében”, figyelembe véve, hogy korunkban az erőszak első számú eszköze nem a testi erő, hanem a fegyver, márpedig minél fejlettebb fegyverről van szó, annál inkább tekinthető az szellemi terméknek is, vagyis éppen a tömegpusztító fegyverek számítanak leginkább szellemi munka, intellektuális tevékenység eredményének. Végső folkon olyasvalaminek, ami éppen a magára utalt értelem, a „fegyvertelen szellem” kiszolgáltatottságát fokozza tovább. Napjainkban annyira, mint még soha a történelemben.

Ez azonban mit sem változtat az alaphelyzeten. Azon, hogy mindettől

függetlenül, mégiscsak az „értelme hierarchia” tekinthető humanizált hierarchiának, következésképpen megvalósulása kívánatosnak.

Persze a „megvalósulás” szót csak félve írom le. Tekintve, hogy használata itt egyenlő az álmodozással.

De hát miért ne álmodoznak? Miért ne játszadozzak egy álmodozás esélyeivel? Mintegy a feltornyosuló akadályok, a kibogozhatatlannak látszó ellentmondások kihívásának is engedve mindjárt.

Annak ellenére, hogy eutól akár az „államvezető mosónő” lenni víziója is visszariaszthat. Az a gondolat, hogy államot vezetni „gyerekjáték lesz”. Ami végső fokon annyit jelent, hogy ehhez különleges értelmi adottságokra és tudásra nem is lesz szükség, s ami mellesleg szintén álmodozás emlegetésére késztet... legalábbis amíg hirtelen be nem ugrik Vlagyimir Iljics egy másik megnyilatkozása is. Amikor Gorkijhoz beszél. Arról, hogy „átkozottul mehéz ez a mi dolgunk”. Már mint a vezetőé, a vezetői pozícióban lévő forradalmáré.

Ergo, kvalitásokra, vezetői képességekre, vagyis értelme hierarchiára mégis szükség van — legalábbis a beteljesülés pillanatáig.

Ami azonban azt is jelenti, hogy a „hogyan szelektálni?” kérdése mellett nyomban az is felmerül, hogy mit is szelektálni tulajdonképpen.

Mivel végső údeje éríteni a kérdést, mit is érthetünk kvalitásokon, adottságokon, vagy éppen „vezetői képességeken. Végső fokon az annyit emlegetett értelmén tehát. Holmi eleve adott, veleszületett, örökléstanilag meghatározott tulajdonságot-e, illetve az idesorolható tulajdonságok összességét, vagy pedig társadalmilag meghatározott, a szociális körülmények hatására kifejlődött személyiségjegyeket.

Ezzel pedig különösen kényes ponthoz érkezünk.

És bizonyos értelemben olyan senki földjéhez is, amelyet egyfelől a biológia, főleg a genetika, másfelől viszont a pszichológia és a szociológia egyaránt a maga felségterületének tekint, azáltal, hogy ugyanazt a jelenséget, konkrétan az emberek közötti értelmi különbségeket, a maga eszközeivel igyekszik megmagyarázni. Illetőleg a szóban forgó tudományokon, belüli különböző irányzatok között szintén megoszlanak a vélemények, méghozzá nem függetlenül a különféle ideológiai szempontoktól sem. Figyelembe véve, hogy minden idevonatkozó ismeret vagy elmélet szükségképpen ideológiai előjelet kap, amiért is a genetikai hordozók és általában a biológiai faktorok szerepének hangsúlyozása rendszerint konzervatív, sőt reakciós színezetben tűnik fel, míg a szociális tényezőké haladónak hat. Nemegyszer attól függően, hogy a tudományon kívüliek mit várnak el a tudománytól és mit szeretnének segítségével bizonyítani.

Hozzám hasonlóan, ha úgy tetszik, mivel persze valamit magam is bizonyítani szeretnék — legkevésbé azonban a létező vagy a történelem során létezett hierarchiákban előkelő helyet elfoglalók szellemi kiválóságát. Még ha a biológia érveit is komolyan merem venni.

Annak ellenére, hogy a kérdés lassanként mégis kibontakozó tisztázó-

dásának folyamatában szembeütközik a szociológia, illetve a szociálpszichológia érvei látszanak előretörni. Mintegy a hagyományosnak mondható biológiai szemlélet rovására, számos korábban biológiailag determináltaknak, átöröklöttnek vélt emberi személyiségjegyet társadalmi-környezeti, illetve kulturális eredetűvé tárva föl, nemegyszer éppen az értelem és az intelligencia problémakörébe tartozókat is. Nem beszélve arról, hogy az állatpszichológia és az etológia kísérletei és megfigyelései a magasabb rendű állatok számos korábban ösztönmegnyilvánulásnak tekintett viselkedési formája kapcsán is fényt derítettek a tanulás szerepére. Amiért is nyilvánvalónak látszik, hogy a tanulás képessége nem kizárólag az ember sajátja, vagyis már a fejlődés ember előtti szakaszában, az ember állati múltjában is jelentős szerepet játszott. Ez viszont kétségtelenül arra vall, hogy az ember „készén” vajmi kevés személyiségjegyet kap az átörökléstől, vagyis igencsak igaznak látszik az a megállapítás, miszerint fejlődése és szocializálódása során az ember vallójában nem a benne rejlő adottságokat bontakoztatja ki, hanem a kívülről adott kulturális örökséget építi be magába, pontosabban azt a részét, ami számára hozzáférhető. Tulajdonképpen ebből építi fel személyiségét, mindig a számára adott lehetőségeknek megfelelően, azaz társadalmi helyzetéből, mikrokörnyezetétől függően, amely környezet viszont elsajátítóképességére, tanulási képességére, végső fokon intelligenciájának fejlődésére is kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb hatással lehet és van, nem egy esetben azoknak a serkentő vagy gátló emocionális tényezőknek a révén, melyek a fejlődő személyiségben a környezet hatására kialakulnak, szinte a születés pillanatában döntő irányt adva a személyiség fejlődésének, ha ugyan nem még a magzati korban. Úgy is mondhatnánk hát, hogy ebben a vonatkozásban az emberi társadalom szelektáló mechanizmusa mégiscsak emlékeztet a rovarállamra. Annnyiban, hogy az ember örököll ugyan egy genetikai programot, elsősorban a tanulóképeséget illetően, ám a munkamegosztás következtében létrejött rétegződés azt az egyének jelentős részének esetében nem engedi teljes egészében kibontakozni, mivel a rétegek-osztályok hierarchiájában alul helyezte el számára *gátolt fejlődést* biztosít csupán. Gyakorlatilag többnyire behozhatatlan hátrányt a szerencsésebb körülmények közé születettekkel szemben.

Éppen csak az a kérdés, mi az, amire ezek a szociális tényezők hatnak. Még ha tudjuk is, hogy az ember nem örököll humán adottságokat. Pontosabban nem örököll olyan tulajdonságokat, amelyek az ember társadalmi értelemben vett emberré válása óta alakultak ki, már csak azért sem, mert az így értelmezett emberi adottságok genetikai rögződéséhez túlságosan is kevés az a néhány száz nemzedék, amely azóta élt, amióta civilizációról beszélhetünk. Valamit azonban mégiscsak örökölnie kellett. Ha nem „humán” tulajdonságokat, akkor olyan, lényegében még állatnak mondható „prehumán” tulajdonságokat, amelyek vallamikor még nem az emberi kultúra, a társadalmi örökség elsajátításában játszottak szerepet

(mivel mindez még nem létezett), hanem másfajta funkciójuk volt. Ebben az értelemben tehát az ember nem az olvasmányulási képességét örökli, hanem a különböző vizuális alakzatok megkülönböztetésének képességét, mely állati vagy félállati őse számára valaha mondjuk az elejtendő vad nyomainak felismerését tette lehetővé, s nem is a zeneszerzés képességét, hanem kiváló hallást, amelynek az „örökhagyó” egykor a távoli neszek felmérésében vehette hasznát, továbbá jó kombinációs készséget, amely eredetileg a kiszemelt zsákmány viselkedésének kiszámításában lehetett az őse segítségére, ma viszont a kettő együtt akár a zeneszerzés tehetségét is jelentheti. Azaz a zeneszerzéshez szükséges biológiai adottságokat, melyeket természetesen fejleszteni kell, amihez viszont a társadalmi körülmények nyújtanak vagy nem nyújtanak lehetőséget. Mert ha ilyen prehumánnak mondott és eredetileg más funkciót betöltő genetikai adottságok nem léteznének, végső fokon képtelenek lennénk a tanulás képességét megmagyarázni, illetve a kulturális örökség elsajátításának képességei sem létezhetnének. Ha tehát így értelmezzük az átöröklés szerepét, ez valójában már fel is oldja azokat az ellentmondásokat, amelyek a biológiai és a szociológiai szemlélet között feszülnek. Emellett ez az értelmezés nagyon is összhangban áll a biológiának azzal az álláspontjával, hogy az emberi agy, a maga élettani felépítését tekintve, a legutóbbi százezer évben alig változott.

Egyszóval az átöröklésnek valamilyen szerepe mégiscsak van a személyiség kialakulásában, még ha az nem is akkorra, mint ahogy azt azok szeretnék, akik az uralkodó osztályok „nemesei levelét” kívánják hitelesíteni a segítségével. Am annál nyilván több és más, semhogy azt állíthatnánk, biológiailag mindenki tökéletesen azonos lappal indul.

Mert végeredményben semmi sem szól amellett, hogy a szóban forgó öröklött prehumán adottságok egyenként tökéletesen egyformák legyenek, amiért is nyilvánvalónak látszik, hogy az ebből fakadó differenciáltság az egyéneket a kulturális örökség egyik vagy másik részének jobb vagy kevésbé jó elsajátítására teszi képessé, s hogy ilyenformán az összeredmény tekintetében is lennie kell bizonyos eltéréseknek. Akár azért is, mert enyhén szólva valószínűtlen, hogy, bár minden más szerv felépítésére eltérő módon használnak ki a különböző génkombinációk, éppen a legnyolcvanadik szerv, a világmindenség talán legösszetettebben szerzett anyagi képződménye, az emberi agy képezhesen itt kivételt és alakulhasson tökéletesen azonos program alapján. Nem beszélve az ez ellen szóló olyan érvekről, amilyenekkel az ún. csodagyerekek jelensége is szolgál, amelyet pusztán környezeti hatásokkal sehogy sem lehet megmagyarázni. Sőt akár az alulról jött tehetségek ténye is cáfolni látszik a „természet igazságosságának” ezt a hipotézisét, pusztán a Gorkij- vagy Veres Péter-féle alkotói pályák is, tekintve, hogy a gyerekkori környezet ezek esetében nagyon is csak gátolt fejlődést biztosítónak látszik. Amiért is a mindent csupán szociális tényezőkkel megmagyarázni ugyanolyan egyoldalú-

ság, mint mindent pusztán a biológiai faktoroknak tulajdonítani. Ezért tetszik számomra Lucien Sève francia filozófus gondolata is, miszerint „Talán éppenséggel úgy áll a dolog, hogy a nagy emberek, alkik valamely korszakban pontosan *annyiban kivételek, amennyiben a társadalmi feltételek a többi ember óriási többségét visszazoritják a fejlődésben, bizonyos értelemben a korszak normális emberei*”, nem csupán túlzásnak, de az emberi egyenlőség eszméje bizonyos mitizálásának is egyben. Alighanem sokkal inkább a genetikus Czeizel Endre megállapítása mondható itt tárgyilagosnak: „Biztos, hogy Bach, Madách vagy Michelangelo sem juthatott volna el azokra a csúcokra, amelyeket öröklött génjeik számukra lehetővé tettek, ha olyan családba és olyan társadalmi környezetbe születnek, amely eleve lehetetlenné teszi tehetségük kibontakoztatását. Az is bizonyos viszont, hogy Einsteinhez hasonló lángelméket — öröklött adottságok nélkül — a leggondosabb nevelés és a legmegfelelőbb gondoskodás sem produkálhat.”

De hát nem is csupán a „nagy emberekről”, van itt szó, vagyis arról a jelenségről, amit a genetika nyelvén „pozitív extrém variációnak” szokás nevezni, s persze annak ellentétéről, a „negatív extrém variációról” is, melynek képviselőit az örökletes gyengeelméjűség eseteiként ismerjük, hanem a kevésbé szélsőséges variációkról hasonlóképpen. Mintegy az átöröklés logikájából fakadóan, mivel ennek alapján elképzelhetetlennek látszik, hogy az átöröklés úgy produkáljon szélsőséges variációkat, hogy közben a normálisnak számítók között, a „középszerűség birodalmában” minden egyforma legyen. Inkább arról van csak szó, hogy ebben a tartományban a szociális tényezők sokkal inkább eltakarják szemünk elől a genetikai tényezőket, amiért is azok inkább csak a szélsőségek esetében érhetők tetten. Lényegében annak megfelelően, hogy Donald O. Hebb neves kanadai pszichológus *A pszichológia alapkérdései* c. könyvében az intelligenciáról szólva „A” és „B” intelligenciát különböztet meg. Eszerint „az A intelligencia terminus az értelmi képességek veleszületett lehetőségére utal, míg a B intelligencia ennek a fejlődésnek egy későbbi időpontban meglévő szintjére, amikor a személy értelmi működése már megfigyelhető”. Ami végeredményben azt jelenti, hogy „az A-t valójában nem tudjuk mérni”. Más szavakkal: az, ami öröklésánilag adott, „tisztán” sohasem mutatkozhat meg, hanem egyfajta „magánvalóként” szükségképpen rejtve marad számunkra.

Úgy tetszik, volna tehát mit szelektálni. Éppen „csak” az a kérdés, miképpen. Nem is véletlenül került mellesleg ez a „csak” idézőjelbe. Hanem mert nagyon is úgy tűnik, hogy minden épp ezen múlik. Vagy talán bukik inkább.

Végső fokon azon, hogy bármilyen sok szempontból hasonlítson is géphez az élő szervezet, egy alapvető dologban mindenképpen el is tér tőle. Abban, hogy alkotórészei nem külön készülnek, hogy aztán összeszereljék

őket, majd pedig bekapcsolva üzembe helyezték a kész szerkezetet, amelynek aztán, ha a tervezet jó volt, a számításoknak megfelelően kell működnie. Ellentétben az élő szervezettel, amely, ha a megtermékenyítés folyamatára gondolunk, már működő elemekből áll össze, s létrejöttének pillanatától kezdve is szüntelenül működik, üzemelés közben alakul és növekszik, kizárólag működve létezik csak, egészen az egyszeri és végső kapcsolás pillanatáig. Ugyhogy a környezet, amelyben működik, kezdetől fogva kihat rá, alakulását mindvégig befolyásolja — legfőképpen azonban éppen elkészülése közben, amíg el nem éri a „kész” állapotot, mármint a felnőttiséget: mert ami ezután következik már inkább hasonlít a gépek használatára, arra, hogy a gép használatától függően kopik, rongálódik, használódik el. Az a kapacitás, amit a gép esetében ismerünk, de amit az élő szervezet esetében, éppen ment működve készült, legfeljebb sejthetünk csupán. Legalábbis a tudomány mai állása szerint.

Kérdés viszont, mindig így lesz-e. Elvégre a tudomány okozott már egyméhány meglepetést, kellemeset, de kellemetlent is. Sőt veszedelmeset.

Amiért is a szelekció, az értelemhierarchia megteremtése lehetőségének, illetve jogosultságának feszegetése akár még etikai aggályokat is felvethet. *Ideológia és örültség* c. könyvében Thomas S. Szász pl. arra is int, hogy óvakodjunk az emberek mindenféle osztályozásától, mivel az ilyesmi mindig sötét manipulációs lehetőségeket rejt magában. Márpedig ezt éppúgy lehetetlen tagadni, mint azt, hogy ilyen osztályozás mindig is létezett, és mivel ez elkerülhetetlen velejárója minden szervezett társadalomnak, minden emberi számítás szerint mindig létezni is fog. Amiért is egyáltalán nem bizonyos, hogy ilyen, az értelem hierarchiáját létrehozni kívánó klasszifikáció lenne épp a legrosszabb a lehetségesek vagy a létezők között. Ma még nem létező és nem is éppen valószínű tudományos ismeretek birtokában természetesen.

Ugyhogy az alábbi játék a lehetőségekkel inkább feltételes csak. Na meg annak tudatában üzött, hogy aki makacsul és megátalkodottan az értelmet tekinti a legfőbb értékek, egy kicsit mindenképpen eladta már a lelkét az ördögnek.

Mert kétségtelenül van is annak valami gyanús mellékzöngéje, ha leírjuk: az az erkölcsi követelmény, miszerint a gyengébbekre is tekintettel kell lenni, érvényes ugyan a fizikailag gyengébbekre és a hátrányos szociális helyzetben lévőkre vonatkoztatva, ám a szellemileg gyengébbekre vonatkoztatva ez már kétséges lehet. Illetve annyira érvényes csak, amennyire ez a gyengeség szociális hátrány következménye. Kissé nyers aforisztikusággal fogalmazva: más, ha valaki azért ostoba, mert elnyomott, mintha azért elnyomott, mert ostoba — főleg, ha az „elnyomottság” azt jelenti csak, hogy az illető nem kerülhet vezető pozícióba, s így alkalmatlanságával nem okozhat kárt a társadalomnak. Más kérdés persze, hogy önérzete, önbecsülése így is sérül, illetve hogy az ember tulajdon intellektuális adottságaira vonatkozó illúziói többnyire makacsok,

még hozzá függetlenül a való helyzettől. Sőt: erős a gyanúm, hogy az önbecsülés megőrzése éppen az értelem idológában gyengébb lábakon állóknak sikerül jobban, mivel jobbára az értelmesebb, elmélyülésre hajló, tehetséges emberek kéteelkednek önmagukban és válnak a sokszor kisebbrendűségi komplexus áldozatává, memegyszer maradvá alul azokkal szemben, akik nagyon is alaptalanul hisznek tulajdon értékeikben. Főleg, ha az utóbbiak önhittsége „kellő agresszivitással”, is társult. Kérdés tehát, melyik „elnyomás” esetében indokoltabb az igazságtalanság emlegetése? Nem beszélve arról, hogy az igazságosság elve — főleg, ha az egyenlőség fogalmával azonosítjuk — egy bizonyos ponton túl elkerülhetetlenül beleütközik abba a ténybe, hogy a társadalom végső fokon organizmus is, és ezért azt várjuk tőle, hogy mint ilyen funkcionáljon. Menet közben is, tehát „célba érésig”, amennyiben feltétlenül az *Utópiára* függesztjük tekintetünket. Sőt akkor igazán csak, mivel odáig el is kell jutnunk valamilyen módon.

Nincs más hátra tehát, mint a „természet igazságtalanságának” utat engedni. Elvégre, ha valaki színvakságban szenved, igazán nem veheti rossz néven, ha nem kap hajtási jogosítványt, bármennyire szeretne is gépkocsit vezetni.

Csak hát a bonyodalmat az jelenti itt, hogy a színvaksághoz hasonló, fizikainak tekintett fogyatékoságok tényét könnyű belátni. Ellentétben a szelleminek szánító képesség gyengeségével. Vagyis az értelmi gyengeség belátását alighanem ön-maga megléte, tulajdon természete akadályozza. Úgyhogy álmódosásunk tárgya legkevésbé éppen szubjektíve ígérkezik igazságosnak. Még ha olyan állapotot látszunk is jelölni, amelyben a mindenkitől képességei szerint elve jutna kifejezésre — igaz ugyan, hogy a mindenkinek szükséglete szerint kérdésének további nyitvahagyása mellett. Ám bár a hierarchiában elfoglalt kevésbé előkelő helynek nem kellene feltétlenül kedvezőtlen helyzetet jelentenie az anyagi szükségletek kielégítése szempontjából is, úgyhogy az ilyen hátránynak inkább lélektani következményei lennének csupán.

Persze ez a „csupán” bizonyos szempontból mindent is jelent. De ezt egyelőre mellőzzük talán.

Annál is inkább, mivel itt mégis egy igencsak utópisztikus állapot csillan meg a szemünk előtt. Még hozzá az értelem egyfajta felszabadulásának ígérete, annak megszűnése, hogy az értelem menthetetlenül az maradjon, ami őseredetileg volt és ami lényegében ma is még — a létért való küzdelem eszköze mindenekelőtt. És ez a (természetesen csak a fantázia síkján megmutatkozó) lehetőség, ha meggondoljuk, egyfajta pozitív előjelű elidegenedési folyamatnak is felfogható. Mert ha az értelem a szelektálás terén egyáltalán szóhoz jutott a múltban — és hát szóhoz jutott —, első sorban mint a létért való küzdelem eszköze tehette ezt. Mint ahogy ma is csak ilyenként érvényesülhet. Ősi szerepének megfelelően, de lehetőségétől nem annyira elidegenülve, mint inkább idegenül csak, nem meg-

valósítva azokat, mivel kiteljesedésükhöz éppen eredeti funkciójától kellene elidegenülnie, tőle minél messzebb jutnia.

Mert még ha nem is tagadható, hogy az értelem beleszólt a múltban s beleszólt ma is a hierarchia szerveződésébe, nyilvánvaló, hogy ezt a létért való küzdelem eszközeként tehetta és teheti mindenekelött. Következésképpen ilyenként törekszik a hatalom megszerzésére. Annak megfelelően, hogy a kedvező hatalmi helyzet egyenlő a szükségletek kielégítésének kedvezőbb lehetőségével, a nagyobb folkú biztonsággal, társadalmi megbecsüléssel. Ebben az értelemben a hatalom „fokozott létet” jelent, és mivel minden társadalom az értelmet kiáltja ki a hatalomra való jogsultság kritériumának (bárminek nevezze is, „isteni kegyelemnek”, „bölcsességnek”, „rátermettségnek”, vagy egyszerűen „hozzáértésnek”), a hatalom birtoklása valamiképpen a kimagasló értelmi adottságok bizonyítékának is látszik — anélkül, hogy mindig az lenne. Mivel ebből az emberi becsvágyra rendkívüli vonzerőt gyakoroló mítoszról valójában annyi igaz csak, hogy valóságos és nem látszatsikert elérni mindig kiemelkedő értelmi adottságokkal lehetséges csupán, bármiféle területéről legyen is szó az emberi tevékenységnek, tehát a tudományban, művészetben, gazdasági életben, bizonyos értelemben alighanem még a sportban is. Végző fokon persze a politikában is, legalábbis, ami a „történelmi méretű” szerepeket illeti, még a negatívakat is, mint ahogy ezt a Nürnbergi Per vádlottjainak magas intelligencia-hányadosa is tanúsíthatja. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a csúcsokra jutók nem előzhetnek meg még ezen a szinten is náluk érdemesebbeket és alkalmasabbakat — akár a körülmények folytán, akár mert nem válogatnak eszközeikben. Nem mintha az élet más területein nem találhatnánk erre példákat, mivel akad ilyesmi szép számmal a művészet vagy a tudomány területén is, ahol bizonyos kontraszelektációs tényezők szintén szerephez juthatnak. Ám sokszor a kívülről történő beleszólások „jóvoltából” főleg a politikának vagy az üzleti életnek a művészetre és a tudományra gyakorolt befolyásával összefüggésben; éppen mert itt, a politikában és az üzleti életben, tehát a leginkább hatalomnak számító hierarchikus struktúrákban érvényesül az értelem a létért való küzdelem eszközeként, vagyis a legáltalánosabb módon. Valóságos vezetői képességek mellett, illetve helyett, sok mindent felszínre hozva.

Kalendorokat, szélhámosokat, megszállottakat, pszichopátákat, sőt pszichotikusakat. És persze dilettáns percmemberkéket.

Ezért is kételkedhetünk az ismert megállapításban, miszerint a hatalom megragadásának képessége a hatalom eredményes gyakorlásának képességét is jelenti egyben. Annnyira indokolatlan, hogy akár még az „akinek az isten hivatalt adott, ad hozzá észet is” rezignált mikszáth-i legyintése is válasz lehetne. Amúgy mellékesen csak.

Mert talán mégse legyintsünk. Hanem inkább nézzük meg, mi is kell valójában a hatalom megragadásához, illetve a hierarchiában való fel-

jobbjutáshoz. Egy füst alatt pedig azt is mindjárt, minnek nem szabadna léteznie ahhoz, hogy a hatalmi struktúrában az értelem hierarchiája jusson érvényre.

Értelem, „észen” kívül még valami mást is hozzá szokás számítani ugyanis az úgynevezett vezetői „kvalitásokhoz”. Azt, amit „dominációs törekvésnek” neveznek. Aminek kapcsán mindjárt az is fölmerül, hogy az ilyen törekvés, illetve a domináns szerep eredetét tekintve alighanem kétféle lehet: erőszakos és kezdeményező. Legalábbis erre vallanak azok az óvodás gyermekkel folytatott kísérletek, melyeknek során azt tapasztalták, hogy a dominációra törekvő gyermekek egy része erőszakos fellépése, verekedős magatartása révén válik dominánssá a gyermekcsoportban, másik része viszont azáltal, hogy, mivel ötletei vannak, indítványoz, s ilyenformán befolyásoló aktivitása folytán lesz a közös játék irányítója. Vagyis az egyik terrorizál, a másik manipulál, amiért is megkockáztathatjuk a feltevést, hogy az utóbbiban nem feltétlenül a domináns pozíció elérésének szándéka munkál elsősorban, hanem hogy az ilyen gyerek szellemi éleveségének és ismeretöbblétének köszönhetően akaratlanul is belesöpöppen a domináns szerepkörébe. Legalábbis nem kell jobban kívánnia a dominációt társainál ahhoz, hogy szinte magától domináns helyzetben találja magát. Hajtóereje tehát nem elsődlegesen az agresszivitás, agresszív megnyilvánulásai így inkább reaktívak csak, és főleg az erőszakos típusal való konfliktusból erednek. Míg az erőszak „képviselőjének” agresszivitása annyiban mondható csupán reaktívnak, amennyire agresszív gesztusaival a kezdeményező típus spontánul kialakult helyzetére reagál, s igyekszik azt segítségükkel tőle elhódítani. Gyakran, sikerrel is, mivel az első összeütközés után a manipulátor nemegyszer átengedi a „parancsnokságot” a terrorizálóknak, ő maga pedig, annak mintegy védelme alá helyezve magát, inkább csak a rejtett domináció eszközeivel él, most már főleg a „vezért” manipulálva és csak rajta keresztül a csoportot. Ha ugyan egyáltalán sor kerül összeütközésre kettejük között, ami inkább olyankor fordul csak elő, ha az erőszakos később került a csoportba, mert ha eredetileg is benne volt már, vagy éppen a manipuláló érkezett utóbb, akkor a helyzet már eleve a fenti képlet szerint alakul. Sokan a két típus kapcsolatának leggyakoribb modelljét kínálva a továbbiakra, a felnőtt társadalomra vonatkoztatva is — anélkül persze, hogy akár ebben a modellben is tisztán biológiai eredetű vonásokról lenne szó, mivel az ilyen korú gyermekek személyisége nyilván megkapta már a legdöntőbb lökéseket a környezettől. Ám a lényeg itt az, hogy ez a kapcsolat a két magatartásforma megtestesítői között legfőképpen annyiban módosul, hogy az erőszakos típus a későbbiek során rendszerint mégis szocializálódik, megtanulja, hogy az erőszak mégsem minden, annak legdurvább formáival pedig nem is juthat messzire civilizált társadalomban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy feladja dominációs törekvéseit s hogy azok érvényesítésében nem az erőszakos eszközök iránti

vonzódása mozgatja mindenekelőtt. Annál is inkább, mivel ez a vonzódás, a hatalomvágy hajtóereje, feltehetőleg gátolatlanul hat mindarra, amit kíváncsiságnak vagy a fogalom magasabb rendű értelmében megismerési vágyának, tudásszomjnak mondhatunk. Tudása így sosem lesz önmagáért való és önmagában is örömet okozó, hanem mindig is hatalmi aspirációnak alárendeltje aszerint értékes vagy értéktelen a szemében, mennyire látja azt célja érdekében használhatónak. Így ha kialakít is magának holmi meggyőződést, „világnézetet”, mivel az nem szüntelen igazságkeresés, belső vívódás, kérdés és kételkedés eredménye, sohasem lesz igazán autonóm és autentikus, hanem „megtanult”, másodkézből szerzett csak. Elhitt, tekintélyalapon elsajátított, mert ez az emberfajta, az autoritárius személyiség, mivel maga is tekintélyre vágyik, tiszteli a tekintélyt, a társadalmi pozíciót, végső folkon a nála erősebbeket. Ám éppen e tulajdonságai (hogy ne mondjuk fogyatékoságai) segítségével képes a hatalmi struktúrába való beépülésre és a hierarchiában való emelkedésre.

Szemban a kezdeményező típusal, amely csupán a vele való megalkuvás által illeszkedhet bele a hatalom szervezetébe, mintegy tulajdon lényének bizonyos elárulása árán, s válhat ott különböző szinten „tanácsadóvá”. „teoretikussá”, „ideológussá” stb., aszerint, mennyire képes magasra jutni. De ilyenként is mindig csak részben érvényesítheti elképzeléseit, minduntalan beleütközve erőszakos magatartást hordozó társa megértőképességének határaiba. Helyzete egyébként szükségképpen belső világára is visszahat, és ennek megfelelően szűkül be, „csontosodik meg” személyisége. Ha viszont nem vállalja a szürke eminenciás szerepkörét (fenn a csúcson a legszerencésebb esetben is csak „második emberként” tehát), menthetetlenül kiszorul a hatalomból. Amennyiben egyáltalán megpróbál oda bekerülni, mivel adottságai folytán könnyen érvényesülhet a tudomány területén, választhatja a hierarchiához mindig lazábban kötődő művész státusát is, ám minél magasabbra jut a kínálkozó pályák valamelyikén annál valószínűbb, hogy valamilyen formában kapcsolatba kerül a hatalom köreivel, s így könnyen konfliktusba is. Következésképpen ő lesz a „nehéz ember” is, az örök opponens, a mindenkori eretnek. Ennek megfelelően a társadalmi kivüliség nyújtotta szerepek közül is inkább az ideg vagy elmebeteg áll előtte nyitva, míg az erőszakos számára ugyanez a szereposztás jobbra a bűnözőt kínálja.

Mindez így persze túlságosan is sarkított és személetes. Emellett a „politikus” és az „értelmiségi” viszonyát tükrözi mindenekelőtt. Ám alighanem a hatalom és az értelem kölcsönös kapcsolatáról is elmond valamit. Annyit mindenképpen, hogy ez a kapcsolat sohasem volt felhőtlen, és hogy így a kilátások sem mondhatók éppen rózsásnak.

Függetlenül attól, hogy az értelemnek ezek a csökkent esélyei a hatalom jellegétől, a hierarchia felépítésétől függően, különböző formában nyilvánulnak meg, s hogy a hatalmi struktúrában való feljebbjutás útjai mindig az adott társadalom szerkezetét tükrözik vissza. Mert ha a ha-

talom örökletes (nemcsak az örökletes monarchiára gondolunk, hanem az uralkodó osztályok örökölt helyzetére is), amikor persze nem beszélhetünk a hatalom megszerzésének, hanem csak megőrzésének és közhasznú (!) gyakorlásának képességéről, az értelem egy, az átörökléssel kapcsolatos tévedésen „bukik el”. Azon, hogy, bámmir tartunk is az átöröklés szerepéről, az semmiképpen sem biztosítja a kívánatos adottságok apáról fiúra történő sima továbbadását. Nem szólva arról, hogy ami itt esetleg örökölhető lehetne, az a „dinasztiaalapító” erőszakossága és kíméletlensége, mindazoknak a tulajdonságoknak az összessége, amelyek a hatalom erőszakos megszerzéséhez szükségesek, legyen ez akár „palotaforradalom”, akár pedig a társadalom mozgásával álljon összefüggésben. Úgyhogy itt mindenképpen az erőszakos típus adottságai jutnak érvényre. És hát cseppet sem bizonyos, hogyha valaki a korábbi rend megdöntésében kiváló szervezőnek és stratégának bizonyult, ugyanilyen lehessen a hatalom megszerzése után is, mivel a hatalom békés gyakorlása egészen más képességeket is követelhet. merőben eltérőket korábban beidegződött reflexeitől. Úgy tesszük hát, hogy az így „fixálódott” parancsolási hajlam is egyik oka a kiharcolt hatalom konszolidált körülmények közötti elbürokratizálódásának, ami viszont a maga „számárlétra-feltételeivel” a közép-szernek, a kisebb kaliberű embereknek kedvez inkább. Főleg amikor az első nemzedék lassan már levonul a színről, szükségszerűen a hajlékonyabb, kiegyensúlyozottabb szabványkarrieristáknak adva át a terepet. Olyanoknak, akik a hatalomátvétel szellemi felépítményét már tananyagként sajátították el, és így azt egyfajta konvenciórendszernek is tekintik, ami külön is a kontrasztelekciót segíti elő. Leginkább „optimálisan” akkor, ha a bürokratikus gépezet túlságosan is egyszerűsített eszmerendszer jegyében működik, mivel ez kedvez leginkább a hivatalos igazságokhoz való ragaszkodásnak és egyben a kezdeményező típus háttérbe szorításának. Ennek eredménye aztán a bürokrácia önámító hajlama, a szervezet szabályozó mechanizmusának nehézsége, végső fokon a kívánatos pályakorrekcióknak olyan fokú kéreltettsége és elnagyoltsága, ami a megtett utat, egyenes helyett, imbolygó hullámvonalhoz teszi hasonlatossá. Úgyhogy aligha lehet kétséges, hogy az értelem felszínre jutásának mégiscsak a minél közvetlenebb formában megnyilvánuló demokratikus körülmények kedveznek mindenekelőtt — főleg, ha a zavartalan véleménynyilvánítás nem ütközik a kelletténél nagyobb akadályokba, mivel éppen a nézetek összemérése kedvez leginkább a kezdeményező domináló kreatív személyiségnek. Annak ellenére, hogy a demokrácia gyakran az emberi kisserűséget is felszínre hozza és hogy a különben lényegét jelentő többségi elv (végtére is az ember-egyedek alkotta szuperorganizmus az egyedek összességéért létezik) témánál szempontjából egy sajátos paradoxont is magába hordoz: azt, hogy a szerényebb képességű többségnek kell saját sorából kiválasztani a nála kiválóbb keveseket, tehát fel is mérni a képességeket, illetve, hogy a társadalom az előtte álló problémák közül

csak azokat oldhatja meg, amelyeket a többség felismerni is képes. Ami persze még mindig jobb, mint amikor a megoldás lehetőségének a bölcsnek kiküldöttak felfogóképessége szabja meg a határát, nem beszélve arról, hogy itt a hatékonyság a megfelelő tájékoztatástól is függ, az információs rendszer minden irányú működésétől.

Vagyis az eszményinek mondható szelekciót valójában még az elképzelhető legdemokratikusabb viszonyok sem biztosíthatják. Legkevésbé pedig azt, hogy a legkreatívabb személyiség, a mindent racionálisan megközelítő és önnön gondolatain lemérő, „totális gondolkodónak” is nevezhető embertípus (végtére is miért totális államról, háborúról vagy futballról eshessen csak szó?) ne szoruljon ki a hatalomból, sőt többé-kevésbé a társadalomból. Lényegében annak megfelelően, hogy az alkalmazkodásnak elkerülhetetlenül a személyiség bizonyos öncsonkítása a következménye.

Úgyhogy kimondhatónak látszik: az értelem alapján történő szelekciónak egyetlen létező szervezeti struktúra sem kedvez egyértelműen. Amiért is a kérdés most már az, hogyan is állunk azzal, ami nem létezik, hanem aminek lennie kellene (?) csupán.

Mivel elvben itt egy utópisztikus megoldás is fönállhat. Már amennyiben feltételezzük, hogy olyasmire is képesek vagyunk, amire valószínűleg soha nem is leszünk, ti. hogy birtokunkban van az ember tisztán biológiailag adott képességi megismerésének lehetősége. Amely esetben az „erre hivatott” szakértők állapítanak meg, mondjuk holmi kromoszóma-vizsgálattal, az újszülött fejleszteni érdemes képességeit, és így döntenék eljövendő helyéről a társadalomban. Ami egy kicsit azt is jelentené, hogy a kiválóak kiválasztását maguk a kiválóak intéznék, kérdés csak, hogyan, milyen társadalmi mechanizmus segítségével... Mert hát aligha vitás, hogy mindennek lehetősége nemcsak utópisztikus tudást, hanem utópisztikus társadalmat is feltételez — azt tehát, amit éppen az értelem szerinti szelekció, az értelemhierarchia segítségével szeretnénk megteremteni.

Vagyis az ördögi kör ezzel bezárult.

*

Ámbár egy ilyen kört képzeletünk fekete táblájáról akár le is törölhetünk, olybá véve, mintha nem is létezne. Hogy utána nyomban másik kört rajzolhassunk föl.

Azt kérdezve, hogy csakugyan jó lenne-e, ha az ember átöröklés meghatározta képességeit, mint potenciális adottságokat, voltaképpen a kulturális örökség eltérő irányú és arányú elsajátításához szükséges tanulási képességeket, az általuk kibontakoztható fejlődés társadalmi feltételeitől tökéletesen különválasztva ismerhetnénk meg. Hogy aztán rájuk alapozva építsük fel képzeletbeli társadalmunkat. Mert ez a kérdés még akkor is indokolt és egyben kételyt támasztó, ha a szelektálók tudása, tö-

kéletesen megbízható kritériumok birtokában, valóban az is lenne, aminek hirdeti magát: tudományosan maradéktalanul megalapozott, tévedhetetlen.

Kételyeink indokoltságát egyébként éppen az értelem emberi princípiumnak mondott mivolta rejti magában. Valamennyiünk gondolkodásában elfoglalt központi helye végeredményben.

Mert persze ennek kapcsán az is eszembe jut mindjárt, hogy az értelem emberi princípiumának jelentőségével „valahol a lelke mélyén” mindenki tisztában van, amiért is az önértékelés, az „önérzet” szempontjából mindenképpen értelmi képességeink jelentik a központi kategóriát. Olyan ember esetében is, aki nem nagyon büszkélkedhet kiváló észbeli adottságokkal. Még ha netán nagyon is tisztában van ilyen természetű korlátaival, mint például az értelmi fogyatékosok intézetének az a lakója, aki egy itt készült tévériportban arról vallott (aránylag szépen és összefüggően), miért érzi magát jobban az intézet falai között, mint „kiint az életben”: mert odabenn legalább nem bántja senki. No meg az a tizenhat éves törpe termetű fiú, egykori kórházi szobatársam, is felbukkant nyomban, aki ugyancsak nyíltan beszélt arról, hogy ész dolgában gyengélábban áll, kissé máris zárójelbe téve némi cinizmussal párosított szomorú sóhajommal is: bárcsak ne csupán kórosnak számító szinten találkoznánk ilyenfajta együttérzése hangoló beismeréssel. Nemcsak ott tehát, ahol a dolgok állása annyira nyilvánvaló, hogy a felfogóképesség minden behatároltsága ellenére még a szenvedő alany előtt sem maradhat rejtve, s ilyenformán nem sok helye lehet már az önámításnak. Mert az ilyen helyzet voltaképpen kivételesnek számít, mivel az többnyire sokkal kevésbé nyilvánvaló, mint valamilyen testi hiba, vagy csupán a gyengébb fizikum esetében, ami legtöbbször „tulajdonosa” számára is hamar kiderül. Ellenétben a szellemi adottságokkal, melyek kapcsán rendszerint tág terünk kínálkozik ahhoz, hogy a körülményekre hárítva a felelősséget, önértékelésünk csorbíthatlansága érdekében továbbra is „okosak” maradjunk a magunk szemében. És hát ez az önámító mechanizmus többnyire szerényebb adottságok mellett szokott „hibátlanul” működni, fejlettebb tudat esetében viszont... De talán nem is folytatom tovább, mivel az önismeret, önmagunk kritikus szemléletének képessége (mint minden valóban létező személyiségjegy), nagyon is az azt kialakító környezeti hatásokkal, végső fokon az egyén társadalmi helyzetével áll összefüggésben. Így erről csupán annyit még, hogy amennyiben a genetikai adottságok tisztán megismerhetők lennének és így az egyén helye a társadalomban kizárólag ezek függvénye volna, számára az önámítás és a mindenért másokat hibáztatás jótékony lehetősége végleg megszűnne. Hasztalanul tudná, hogy semmiről sem tehet, mindenért „hibás” mégis ő lenne. És hát végeredményben mindenki a maga világának központja, önbecsülésre tehát mindenkinek szüksége van — bármennyire „fedezetlen csekknek” tűnjen is az mások szemében.

De itt talán újra legyinthetnék is. Legalábbis, ha hagyom magam továbbra is az ördögtől vezetettni, arra gondolva, hogy az itt felmerült „önérzeti szempontok” érvként jobbára érzelmi természetűek. Annál is inkább, mivel ez a legyintés bosszús is lehet. Mert szívem szerint ingerülten kérdezném: engedjük meg tán, hogy ez legyen a narancshéj? Hogy éppen ezen, mármint a „tehetségtelenek” önérzetén bukjon meg minden? Ennyire „mellékes” dologon? ... „Céltudatos” ember mindenestre szentimentalizmust szokott ömlegetni ilyenkor — gyakran éppen a lényegről megfeledkezve.

Csakhogylátszólag érzelmi természetű érvelésünk nyilván a „céltudatos” ember számára is komolyabban vehetőnek látszik mindjárt, ha figyelembe vesszük, hogy, bármennyire pszichikai természetű nehézségekről legyen is itt szó, az értelmi adottságok alapján történő szelekció meghatározta helyzet megélése az egyén részéről óhatatlanul visszahatna az objektív társadalmi valóságra is. Azáltal, hogy ez az elképzelt szelekció bármilyen tökéletes tudományos normarendszerre épülne is, mindenképpen a megbélyegző, illetve kitüntető címkeragasztás egy fajtája lenne, úgyhogy a hierarchia alsóbb és népesebb régióiba soroltak éppen a rájuk ragasztott „címke” folytán éreznék kevesebbnek magukat, nem csupán a felettük lévőkhöz, hanem önmagukhoz mérten is, kisebb értékűnek látشانának tulajdon szemükben a valóságosnál. Feltéve, hogy elfogadnák a címke hitelességét, s nem menekülnének tulajdon képességeiket illetőleg jobb híján irracionális illúziókba. Anyagi szükségleteik, sőt netán mesterségesen táplált fogyasztási szenvedélyük minden kielégítettsége ellenére is elégedetlenül és a lázadás valamilyen formájába torkollva. Szükségképpen „feljebbvalóikkal” keveredve konfliktusba, akik ugyan, értelmi fölényük folytán, valószínűleg képesek lennének lázadó megnyilatkozásaitak leszerelni, vagy éppen el is fojtani, ám ha ilyesmire kerülne sor, képzelt világunkat az értelmesek minden uralma ellenére se mondhatnánk az értelem diadalának. Hibátlan működés esetében sem, mivel erre is csak úgy kerülhetne sor, hogy az alárendelték feletteseik szellemi fölényét amúgy „azok biztosan tudják, mit csinálnak” alapon elhiszik csupán, és alázatosan bölcsnek fogadva el intézkedéseiket, kötelességtudóan végrehajtják azokat, anélkül, hogy valóságos értelmükről igazán meg lennének győződve, vagyis a döntéshozókhöz tekintélytiszteletben, tehát irracionálisan viszonyulnának. Lefojtott, és lefelé továbbadott titkos gyűlölettel is, de kárörömmel is lesve a fentiek botlásait, mivel az ilyen irracionális tisztelet mindig a gyűlölet elemeit is magában rejt. Éppúgy, mint a „tisztelet” esetében a megvetést a „tisztelet” iránt.

Mert ez a címkezés elkerülhetetlenül az utóbbiakra is visszahatna. Annak folytán, hogy a „kiválasztottak” eleve tulajdon felsőbbrendűségük tudatában nevelkednének, s ezt holmi küldetési morál, annak beléjük sulykolt tudata, hogy feladatuk a nekik alárendelt gyámoltottak boldogítása, aligha ellensúlyozná. Nem semlegesíthetné tehát azt a parancsolási

reflexet, melyet a hatalmi helyzet termelne ki bennük, és ami lényegénél fogva éppen az értelemmel áll ellentétben, amiért is az így kialakult uralkodóréteget, bármennyire válogatott garnitúrát képezne is, és bármennyire különbözne is a korábbi uralkodó rétegektől abban, hogy tudományos szelekció termékésként sokkal kisebb szerepe lenne benne a családi alapon való újatermelődésnek, végül is a mindenkori uralkodó osztályok sorsa érhetné utol: a szellemi devalválódás. Annak az élelemelműségnek az elvesztése, amit a szellemi harc tarthat fenn csak — akár a zavartalan nézetünközvetés révén, akár pedig olyképpen, hogy az értelem embere, vállalva a veszélyeket, az erőszak ellen folytat küzdelmet. Figyelembe véve, hogy a hatalmi helyzet folytán értelmük és tudásuk továbbra is a „hatalom értelmének” örök szerepét játszhatná csupán: talktalkázhatna, manipulálhatna, mítoszokat gyárthatna azok számára, akiket irányít és gyámolít. Méghozzá éppen az értelmi kiválóság folytán, híjával az önámításnak, tehát a hazugság és a lelkiismeret-furdalás terhének vállalásával is egyúttal, feltéve, hogy ez az „elit” — kiemelkedő értelem birtokában az etika iránt is fogékony lenne. És hát miért ne lenne, mivel semmi okunk valamilyen, az értelemtől független „erkölcsi érzéket” feltételezni. Úgyhogy a lelkiifurdalás szülte rossz közérzetet csakis cinizmussal ellensúlyozhatná, mintegy az „úgy döntöttem, hogy gazember leszek” Shakespeare-i formulájának megfelelően. Még ha ez a hazugságmanipuláció annyira sikerülne is, hogy a manipuláltakat tökéletesen boldoggá tenné, mivel ez a manipulálók rossz közérzetét legfeljebb irracionálissá tehetné, vagyis minden logika ellenére a manipulálóban valahol ott bujkálna az a megmagyarázhatatlan érzés, hogy manipulálójait rúti becsapja, megfosztva őket annak a „kisebb teljességnek” a kibontakozásától, ami biológiailag mégiscsak bennük rejlik. Mert azokhoz a feladatokhoz, amelyek az ilyen munkamegosztásban rájuk hárulnának, még erre sem lenne szükség. És talán azt se feledjük, hogy az ilyen szelekció nyomán kialakult társadalom (inkább gépezet, mint szervezet) zavartalan működéséhez viszonylag kevés „szervező agy” is elég lehetne. Am ugyanakkor a szervezők adottságainak maximális kibontakoztatásáról sem lehetne szó, mivel ezeknek minden képességüket hatalmuk gyakorlására és megőrzésére kellene fordítaniuk. Vagyis egy felette különös paradox helyzet állna itt elő: úgy a manipuláltak, mint a manipulálók, genetikailag meghatározott képességeik alatt szerepelnének.

De valami talán még ennél is paradoxabb lehetne. Az, hogy boldogtalanságra épp a kiválasztottaknak lenne nagyobb „esélyük”. Elsősorban azért, mert boldogító tevékenységük, úgy-ahogy és ideig-óráig (évszázadokig?) akár sikerrel is járhatna. Miért is ne, ha egyszer rendelkezésükre állna a tömegkommunikációinak és a szórakoztatóiparnak az az ámitó gépezete, aminek már napjaink jól-rosszul szelektálódott uralkodó rétegeinek is birtokában van, méghozzá a maiánál is fejlettebb szinten. Na meg a rég bevált kábítószer, a jó öreg vallás is, ugyancsak reális szükség-

letként, akár mert a halál ellen nincs orvosság és a jövőben sem lesz. Egyszóval ennek az elképzelt, de egyre kevésbé ragyogó távlatokat kínáló társadalomnak is meg lehetne alkotni a maga vallását, sőt ez a lehetőségekkel folytatott játék — fantasztikus regénybe illően — szinte már annak modelljét is kínálja: egyfajta modernizált változatát a hinduizmusnak, középpontjában a lélekvándorlással és abbéli reményével a hierarchia alján lakozóknak, hogy az engedelmesség jutalmaként következő életükben fejlettebb értelemmel születve, felsőbb kasztba kerülnek. Mert az így elképzelt társadalom végül is kasztrendszer lenne. Különös kasztrendszer, amely még a mindenkétől képességei szerint és a mindenkinek szükségletei szerint követelményének is eleget tenne — azzal a megszorítással, hogy a gyámoltottak szükségleteit természetesen a gyámkodók határoznák meg. Aligha véletlen tehát, hogy nevezetes regényében, az e sorokat is inspiráló, de már máshol is emlegetett *Szép új világban*, Aldous Huxley valóban kasztokról beszél. És hát az itt vázolt vallásmodell majdnem olyan jól beilleszkedik ebbe a kasztrendszerbe, mint a Huxley elképzeite, „szóma tablettának” nevezett, tökéletes és veszélytelen kábítószer, melynek megalkotásához szintén meglehet a tudománynak a maga esélye. De talán kombinálni is lehetne a kettőt egymással. Annak érdekében, hogy a felső kaszt ne kényszerüljön végül mégis az erőszak *ultima ratióját* elővenni — ha a manipuláltak helyzetüket netán mégis társadalmi igazságtalanságnak éreznék. Mert amint a „természet igazságtalanságát” intézményesítjük, az nyomban társadalmi igazságtalansággként mutatkozik meg. Még a hatalomtartók előtt is, akik, képességeiknél és helyzetüknél fogva, nyilván a többieknél hamarabb ismernék is föl.

És ezzel máris elérkezünk ahhoz a ponthoz, ahol a szervezethez és az igazságosság követelményei elkerülhetetlenül összeütköznek. Olyképpen, hogy egyfelől a szervezethez követelményei akadályozzák az igazságosság érvényre jutását, másfelől az igazságosság követelményei lesznek akadályává a szervezethez. Még ha a dolgok igazságtalansággként való megélését esetleg vélt, szubjektív igazságtalanságnak minősítjük is. Figyelembe véve, hogy helyzetétől függően mindenki mást érezhet igazságosnak, ami megint csak azt igazolja, hogy az emberi értelem egyénhez kötöttsége, a tudat autonóm volta lesz akadály a tökéletesen harmonikus társadalmi szervezethez. Az, hogy a társadalomnak nincs tudata — csak az embernek.

Úgyhogy az újabb kör is bezárult.

Még mielőtt kimondtuk volna, hogy valaminek a tökéletes ismerete — úgy, ahogyan azt az ember genetikai anyagát illetően elképzeltük — szükségképpen a dolog megváltoztatásának lehetőségét is magában rejti. Témánk esetében annak lehetőségét és veszélyét is, hogy a genetikai anyag ismeretében a társadalom irányítói nemcsak a „meglévő készlet” tudományos szelekciójával próbálkoznak meg, hanem annak módosítását is megkísérelik. Nemcsak úgy, hogy kilküszöbölnek egyes örökletes beteg-

ségeket, hanem úgy is, hogy új tulajdonságokat építenek bele az örökletes anyagba és rajta keresztül az egyénbe, annak bizonyos alapvetően emberi tulajdonságait is megváltoztatják. És ha a biológia rohamosan felgyülemelő „polkolgépére” gondolunk, haljós sejtéseink nem is tűnnek alaptalannak. Miért is ne válhatna hát a tudomány képessé arra, hogy „felsőbbrendű embert” tenyészten ki, ám ugyanígy arra is, hogy csökkent képességű, csupán a velük szemben támasztott követelmények szerint működő agyakat állítson elő? Lényegében úgy, ahogyan azt Huxley regénye elénk vetíti, mivel egy tömegtenmelésen alapuló társadalomnak éppen ilyen engedelmes munkaerővé lefokozott emberanyagra lenne szüksége, s nem önálló személyiségekre, akik a maguk megzabolázhatatlanságával csak zavarókat okoznának. Pontosan úgy, ahogyan azt Huxley regényének „világellenőre” mondja ki a legfelsőbb kasztba tartozó „Alfákról” szólva: „Mi hiszünk a boldogságban és a stabilitásban. Egy Alfákból álló társadalom nem lehetne más, mint instabil és nyomorúságos. Képzeld el egy Alfákkal dolgoztató gyárat, vagyis önálló, független egyéneket, akik jó genetikai alapokkal rendelkeznek és úgy kondicionálták őket, hogy képesek legyenek (bizonyos határok között) a szabad választásra és felelősségvállalásra.” Mert amint azt a szóban forgó regényszereplő tovább folytatja: „Az Alfák tökéletesen beilleszthetők a társadalomba, de csak azzal a feltétellel, hogy Alfa-jellegű munkát végeztetünk velük. Csak egy Epszilontól (ti. a legalsóbb kasztba tartozótól) várható el, hogy Epszilon-jellegű önfeláldozásra legyen hajlandó, s csupán azért, mert számára ez egyáltalán nem jelent önfeláldozást: ők a legkisebb ellenállás útját követik.”

Végző fokon tehát az értelemhierarchia gondolatának következetes végigvitele nyomán, s nem utolsó sorban éppen a Huxley-regény tükrében, végletesen nyomasztó és riasztó világ képe bontakozik ki. Még ha Huxley ezzel a monstre-társadalommal szemben nem is képes igazán racionális érvelésre. Vagy éppen ezért — mivel erre nincs is lehetőségünk. Annak megfelelően, hogy, amint erről Nagy Péter írja a regény új magyar kiadásának utószavában: „Az új világ emberei végletes rabságban élnek, de mivel ezt nem ismerik, kondicionáltságuk következtében nem ismerhetik fel, boldogok — de csak technikailag magasra fejlesztett állati szinten...” Ezért kell igazat adnunk Nyikolaj Bergyajev azon gondolatának is, melyet mottóként a regény élén találunk: „Úgy tetszik, az utópiák sokkal inkább megvalósíthatók, mint ahogyan azt hiszik. S voltaképpen egy sokkal nyugtalanítóbb kérdés előtt találjuk magunkat: hogyan kerüljük el megvalósításukat?... Az utópiák megvalósíthatók. Az élet az utópiák felé halad. És talán egy új évszázad kezdődik el, egy olyan század, amikor az értelmiségiek és a művelt osztály majd olyan módzatokról álmodozik, amelyekkel el lehet kerülni az utópiákat, és vissza lehet térni egy nem utópikus társadalomhoz, amely kevésbé »tökéletes« és szabadabb.”

Csakhogy ennek a visszatérésnek a gondolata egyenlő az értelem vere- ségével. Akkor is, ha ennek a tvereségnek a fel- és beismerése maga is az értelem teljesítménye.

*

SZÓKRATÉS: Megegyezésünk szerint a legkülönb férfiakkak és nőknek minél többször kell egybekelnünk, a leggyarlóbb férfiakkak és nőknek pedig minél kevesebbszer. És a kiválók utódait fel kell nevel- nünk; a gyarlókékat nem, ha azt akarjuk, hogy a nyáj a legvirulóbb le- gyen. De e mesterkedésünkről senki se sejtjen semmit, csak a vezető, ha azt akarjuk, hogy az örök nyájában ne támadjon cívódás.

GLAUKÓN: Igen helyesen.

SZÓKRATÉS: Tehát törvényt hozunk ünnepekről, amelyeken össze- boronáljuk a menyasszonyokat és a vőlegényeket, áldozatokat is muta- tunk be; költőink meg költsenek méltó himnuszokat a leendő nászhoz; de a nászok számának engedéllyezését a vezetőkre bízzuk, hogy ne csök- kenjen a férfiak száma — figyelembe véve háborút, betegséget, más mindent, és így az állam se túl nagy, se túl kicsi ne legyen.

GLAUKÓN: Helyes.

SZÓKRATÉS: Úgyes sorsolással kell kimódoznunk, hogy párosítás- kor a gyarlóbb a sorsot okolja, és ne a vezetőket.”

Platón *Allamából*, minden utópiák őseiből való a fenti részlet. Mivel itt találkozhatunk először az embertenyésztés gondolatával. Ámbár azért is esett rá a választás, mert benne a vezetők „felsőbb álamérdékből” szen- tesített csalásának programját is megtalálhatjuk — felette jellemző módon. De persze gyerekbeszéd felett való mosolygásra készíttetően is, ami így, több mint kétezer év távolából akár olcsó dolog is lehet, csakhogy... nos hát nem tudom, ezt az ötletét is megvalósítandó javaslatként tárta-e Platón Hierón szürakúzai tirannus elé, ám cseppet sem csodálkoznék, ha valahol azt olvasnám, hogy a tirannus éppen emiatt adta el rabszolgának hasznavehetetlen tanácsadóját. Legfőképpen azonban azért ez az idézet, mert Huxley műve, több mint két évezred után, mintha csak válasz len- ne Platónnak. Elkerülhetetlenül a kései utód fölényével, de annak meg- felelően, hogy időközben történt egy és más az emberiséggel. Épp elég ahhoz, hogy indokoltnak érezzük azt a gondolkodási fordulatot, melyből adódóan századunkban a jövő fenyegető árnyait felvető anti-utópia lépett az ideális megoldásokat kínáló utópia helyébe. Amiért is Platón *Allamát* és Huxley *Szép és új világát* akár egy roppant út kezdő- és vég- pontjaként is megjelölhetjük. Még ha végigmenni ezen az úton külön tanulmányt, sőt könyvet kívánna, vaskosat, terjedelmeset. Főleg, ha az emberi társadalom fejlődésének azt az útját is felvázolnánk benne, mely- nek legkialtöbb ellentmondásaira az utópiákban gondolkodók választ ke- restek. Egy bizonyos ponton túl elkerülhetetlenül oda jutva, hogy az el-

képzelt világok többé már ne a tökéletesség képét fessék, hanem az elrettentését — anélkül, hogy megszűnnének kiütkeresés lenni. Mint Huxley műve is végeredményben.

Mert napjainkban mindazt, amiből kiutat keresünk, többé nemcsak a már meglévő állapotok jelentik, hanem azok a fenyegető lehetőségek is, amelyeket a tudomány eredményei a túlságosan is tökéletes szervezetség távlataként kínálnak. Alighanem attól is függetlenül, képes lesz-e az ember valaha felmérni a még csak csírájában mutatkozó személyiség jövőbeli dimenzióit. Vagy akár attól is függetlenül, hogy vajon ez jó lenne-e. Mivel a közvetlenebbnek látszó magyon is ellentmondó lehetőség jelenleg inkább az, hogy a különböző társadalmak valamelyike éppen valóságos tudományos ismeretek nélkül kezd az „értelmesek” kiválogatásához, mellőzve a szociális egyenlőtlenséggel kapcsolatos aggályokat. Egyszerűen onnan véve a számára nélkülözhetetlen tehetségeket, ahol találja, a kedvezőbb szociális helyzetben lévők közül, mivel nem is tehet mást. Sőt, ha figyelembe vesszük a nagyon is vitatható intelligencia-tesztek mind gyakoribb használatát és az elit-iskolák szervezésének különböző kísérleteit, úgy tűnik, ez a folyamat már el is kezdődött. Lánoreakciót ígérő, mivel egyetlen társadalom sem engedheti meg majd magának azt a luxust, hogy ellenálljon az e téren kialakuló verseny kihívásának. Minden ideológiától függetlenül, mivel az ideológiák, a történelem tanúsága szerint, olykor ugyan kísérletelő tényezőnek mutatkoznak, de idővel kellően képlékenyek is. Ezenkívül az elvben elit-ellenes társadalmak ideológiája egy érdekes ellentmondást is magában hordoz, azt, amit az avantgard létezéséből adódik — márpedig avantgard és elit rokon fogalmak. Így hát az a kérdés csak, mennyire lesz képes ez a sokban kontraszelekciótól terhelt avantgard idejében engedni a kényszerítő körülményeknek, de úgy irányítani a szelekciót, hogy az ne valamilyen minden eddigénél hatékonyabb, félelmetesebb és áttekinthetlenebb hatalmi gépezetet eredményezzen. Emellett a sikeres szelekciónak köszönhető hatékonyság más szempontból is kétélű fegyver, s mint ilyen, nemcsak az ideológiailag tarka és pragmatikus társadalmaknak biztosítana előnyt az anyagi és szellemi javak felhalmozásában, hanem tovább növelné a fejlettek és fejletlenek közötti távolságot is, mivel az utóbbi társadalmak, jobbjára erősen patriarchális felépítésűk és irracionális elemektől terhelt kultúrájuk folytán, képtelenek lennének elindulni azon az úton, amelyen éppen nekik kellene gyorsan haladni. Úgyhogy a máris kopogtató szelekció távlatá enyhén szólva is beláthatatlan.

Bizonyosság viszont csak egy van: mindenre az értelem kínálhat csak megoldást. Azokra a bajokra is, amelyeket maga okozott.